

VÝCHODNÍ EVROPA A OSUDOVÝ ZVRAT JMÉNEM 20. STOLETÍ

Michal Konečný

Časně ráno 24. února 2022 stanul celý šokovaný svět před televizními obrazovkami, aby si s konečnou platností uvědomil, že vojenský konflikt mezi Ruskem a Ukrajinou, od kterého zdvořile odvracel zrak už od roku 2014, nelze přehlížet. V Evropě vypukla válka. Spolu s ní se upřela pozornost celého kontinentu také k nově vzniklým bojištím, tedy do prostoru stojícího do té doby poněkud stranou zájmu. Jedna z prvních věcí, která mi v to smutné ráno přišla na mysl, byla vzpomínka na univerzitní knihovnu, kde jsem někdy kolem roku 2004 četl *Střet civilizací* Samuela P. Huntingtona. Jeho skvělá kniha, do tragického 11. září 2001 poněkud kulhající za optimistickým pohledem Francise Fukuyamy, na mě udělala velký dojem. Ze všech podivuhodných příkladů a analýz mi v paměti utkvěly zejména jeho tři verze možného vývoje na Ukrajině.

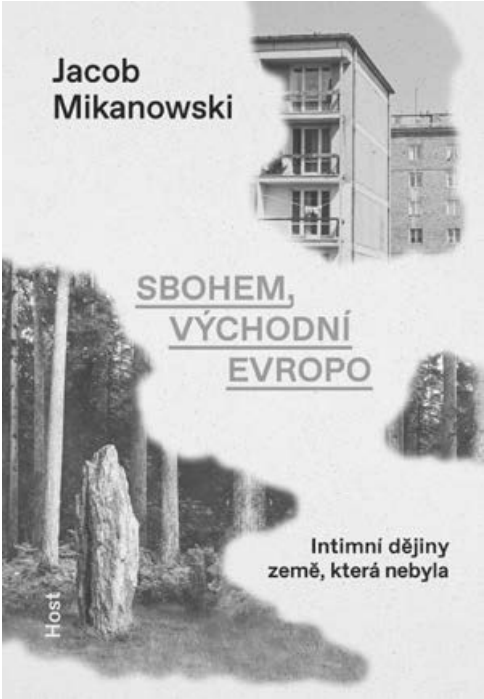
Budoucnost tohoto mladého státu měla podle Huntingtona různé scénáře, všechny se však odvíjely od kulturní linie uprostřed země oddělující „poevropštělé Slovaný“ na západní Ukrajině od „rusko-slovanské vize“ na východě. V souladu s texty Iana Brzezinského, Ola Tunandera a zejména pozoruhodné studie Johna Morrisona *Perejaslav and after. The Russian-Ukrainian relationship* z roku 1993 se Huntington nebál už ve druhé polovině 90. let 20. století předpokládat případný vojenský konflikt mezi Ukrajinou a Ruskem, jehož *casem belli* měl být Krym, respektive národnostní problémy s ním spojené. Avšak nešlo jen o Krym. Huntington ve své knize citoval neomalený výrok jakéhosi ruského generála z roku 1994: „*Ukrajina, nebo alespoň její východní část, se do pěti, deseti či patnácti let vrátí zpět. Západní Ukrajina může jít k čertu!*“ V této souvislosti je nutné dodat, že mrazivý citát pronesl generál v době, kdy ještě neznámý Vladimír Putin docházel do své kanceláře na petrohradské radnici. V tomto světle se jeví ruský prezident pouze jako poslušný vykonavatel vizí a přání, která sdílela ruská mocenská elita už od rozpadu Sovětského svazu.

Ostatné plnění tužeb společnosti, vycházejících nejčastěji ze sentimentálně romantického nacionalismu, stálo u zrodu většiny autoritářů 20. a 21. století. Jinak tomu nebude zjevně ani v časech následujících. Huntington v této souvislosti dodává, že samostatná a západně orientovaná Ukrajina může přežít pouze za předpokladu silné a účinné podpory Západu, a to navíc pouze pod podmínkou, že vztahy mezi Západem a Ruskem budou na úrovni studené války. Je příznačné, že tyto jednoduché teze, mnohým současným politickým špičkám pohříchu stále nepřilís jasně, naznačil Huntington už před třiceti lety. Vzpomínka na knihu *Střet civilizací*, vydanou roku 1997, moji hrůzu z překotných událostí čtvrtku 24. února 2022 pouze umocnila, jakkoli realita byla a bohužel stále ještě je mnohem horší.

Východní Evropa jako civilizační nárazníkové pásmo

Výše zmíněný popis toho, co pověděl Huntington o Ukrajině, je zjednodušený, a tedy jistým způsobem zavádějící. Nezpochybnitelnou skutečností ovšem zůstává, že vztahy mezi Ruskem a demokratickými státy v jeho sousedství jsou pro celou východní Evropu stejně důležité jako spolupráce Francie a Německa pro Evropu západní. A jak vidno, při pohledu na rusko-ukrajinskou válku přílišným optimismem aktuálně hýří jen málokdo.

Dramatické a kruté dějiny prostoru mezi Východem a Západem popsal v poslední době také americký historik a intelektuál Timothy Snyder ve slavné knize *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, v níž představil události v Rusku, Polsku, pobaltských státech, Bělorusku a Ukrajině od začátku 30. let 20. století do spuštění železné opony: sovětské hladomory, třídní teror, pachatelé a oběti nacionalistického teroru, sbratření monster v podobě důsledků paktu Molotov-Ribbentrop, konečné řešení a holocaust, etnické čistky, stalinské čistky či Stalinův antisemitismus. Komunismus a nacismus, nenávidějící se ideologie, schopné přátelské spolupráce i vzájemného boje na život a smrt, přineslo do nárazníkového pásma zvaného východní Evropa utrpení v míře neví-



dané. Jejich teoretická východiska se poněkud lišila, prostředky zůstávaly stejné. Nacisté, zhnusení krvavým třídním bojem, rozpoutali smrtící boj rasový. Tušili přitom správně, že pro konečné řešení mělo sovětské vedení jisté pochopení, stejně jako pro nacistickou obsesi nacionalismem a imperialismem, které se Sovětskému svazu osvědčily v přístupu k Ukrajincům, občanům pobaltských států či Polákům v částech země obsazených po sovětsko-německém útoku v září 1939.

Krvavé země jsou kniha o zuřivosti Leviatanů, bezvýchodnosti, smrtících mašinériích, pragmatické nenávisti a těžko pochopitelné bezcitnosti a nelidskosti, které proměnily tuto část světa v civilizační nárazníkové pásmo, navíc vnitřně rozdělené politikou, kulturou, náboženstvím, hospodářskou situací a představy o budoucnosti. Osudová lekce udělená

Podrobovány současnou těžkou zkouškou vzhlížejí občané mnohých východoevropských států k tomu, co je vždy ničilo – nacionalismu, autoritářství, populismu a z nich pramenících rozkolů společnosti.

dějinyami občanům států východní Evropy ve Snyderově knize opět příliš mnoho optimismu nevzbuzuje. Zejména pak, když si při listování *Krvavými zeměmi* čtenář vzpomene na Buču, Mariupol, Olenivku, Kremenčuk, Kachovskou přehradu, záporožskou jadernou elektrárnu, prohlášení ruských politiků kombinovaných s propagandisty nebo na jakékoli občanky a občany Ukrajiny, kteří musí žít ve válkou napadené zemi.

Za vším čichej člověčinu

Na první pohled by se mohlo zdát, že psát o východní Evropě nějak jinak není v této době vhodné, ba snad ani možné, ale opak je pravdou. Dokládá to vynikající kniha *Sbohem, východní Evropo. Intimní dějiny země, která nebyla* amerického novináře Jacoba Mikanowského, který vystudoval dějiny východní Evropy na univerzitě v Berkeley. Jeho kniha se samozřejmě utrpění a hrůze vyhnout nemůže, namísto 20. století však sleduje historii některých těžce zkoušených států a etnik v nich žijících ve výrazně delší a obsáhlejší historické perspektivě. Nachází přitom mnohovrstevnatou a velmi barvitou společnost, která nejrůznějšími dějinnými událostmi prochází s nebyvalou mírou tolerance, chápáním jinakosti, hrdostí a s touhou po lepším životě. Jeho hledání identity východní Evropy, k níž přistupuje jako k jednomu územnímu celku, přestože do názvu knihy vložil ironické sdělení, že takový stát nikdy nevznikl, probíhá prostřednictvím široce pojatých sond do nejrůznějších fenoménů. Přitom si je dobře vědom toho, že jakýkoli dějinný fenomén tvoří lidé, a proto každou kapitolu pojímá jako obr z pohádky, který za vším čichá člověčinu.

To, co Mikanowski považuje za nejdůležitější a nejpodstatnější, je duchovní rozměr prostoru. První část knihy proto tvoří kapitoly o víře, náboženství, věřících a náboženských

skupinách. Je to pochopitelné. Náboženství přirozeně bylo a je pilířem toho, co nazýváme kultura. Právě ta kultura, která prostor východní Evropy proměnila v hraniční či nárazníkové pásmo dvou civilizací. Hlavním náboženstvím zde bylo křesťanství, ovšem i to pronikalo do vzdálených a nekonečných lešů jen pozvolna a těžce. Naráželo zde na nelitostné a nesmlouvavé kmeny a vládce, věřící nejrůznějším bohům, přírodním silám a zejména hrubé síle, využívané při boji s nepřáteli, ale také při podmaňování si lidí, které jako otroky prodávali židovským a arabským kupcům.

Křesťané – ať už katolíci, uniáté, pravoslavní, nebo protestanti – se však museli sžívat s početnou židovskou komunitou, která v důsledku nařízení polských králů a ruských vládců žila v úzkém pásu na pomezí dnešního Polska a Ukrajiny. Během staletí právě zde vznikla svěbytná a mimořádná kultura, promítající se nejdříve do podoby ubohých štetlů, později čím dál tím více do ekonomiky, umění a vědy, tedy odvětví lidské činnosti, které nejpozději od 19. století ovlivňovaly celý svět. Vzájemné kontakty mezi křesťany a židy nebyly ničím jiným než dlouhodobým „stýkáním a potýkáním“. Spolu s konflikty totiž kulturní výměna obou náboženství přinášela i nezpochybnitelné hospodářské a později i umělecké výsledky, které do holocaustu ovlivňovaly podobu i fungování četných regionů.

Podstatná část Balkánu patřila po dlouhá století osmanské říši, s níž sousedilo habsburské soustátí, stejně jako Polsko-litevská unie. To způsobilo také těžko pochopitelné vztahy mezi křesťany, židy a muslimy. „*Do oblastí strašlivé špíny a barbarství*“, jehož slovanské obyvatelstvo připadalo muslimům seznámeným s městy v Persii a Mezopotámii „*jen o stupínek lepší než divá zvěř*“, jak Mikanowski píše, pronikali muslimové od počátku. Vzájemné kontakty mimo bitevní pole se však mnohdy jevily jako přátelské. Od začátku 15. století

Podrobovány současnou těžkou zkouškou vzhlížejí občané mnohých východoevropských států k tomu, co je vždy ničilo – nacionalismu, autoritářství, populismu a z nich pramenících rozkolů společnosti.

žila na pomezí Polska a Litvy početná tatarská komunita, již bylo dovoleno stavět mešity a jejíž členové začali obývat jednu předměstskou čtvrť ve Vilniusu. Spolu s velkými náboženstvími věnuje Mikanowski pozornost také kacířům, kteří se vyskytli téměř v každém národě. Právě zde přicházejí poprvé na scénu i Češi, spojovaní s Janem Husem a husitstvím, zrovna tak jako s osobností císaře Rudolfa II., za jehož vlády se ze sídelní Prahy stal středobod světa magie a okultismu.

Druhá část knihy seznamuje čtenáře s fenoménem říší a národů. Těch se během staletí vystřídal ve východní Evropě hned několik. Zatímco říše většinou zanikly, národy, i ty, které jiné národy odsoudily k zániku, většinou přetrvaly do současnosti. Říše ovlivňující dějiny tohoto prostoru byly jiné než ty dnešní – nám nejbližší byla přirozeně habsburská monarchie se vším dobrým i zlým, co našim předkům žijícím v Čechách a na Moravě přinesla. Do 18. století se však stejně vážně muselo počítat s rozsáhlou Polsko-litevskou unií, sahající od Odry téměř až k Černému moři, vedle níž vypadala podunajská monarchie jako majetek chudších příbuzných. Oba státy obklopovaly další dvě říše bez rozměru – osmanská říše a kdesi v dálce stále přítomná Moskevská Rus, z níž se vyvinulo ruské impérium. Každá z těchto říší byla jiná, každá obhajovala své zájmy po svém. Její elity, hlavně pak státní a dynastická propaganda, navíc stály u zrodu nejrůznějších mýtů a příkázání, pravidel a návyků, z nichž dále profitovala aristokracie a posléze z nich vycházela také ideologie vznikajících národů. Jim je, spolu s kočovníky, a zejména pak Romy a vznikem národnostní v 19. a 20. století, věnována celá druhá část.

Z nadhledu intelektuála žijícího za oceánem jsou v knize zajímavým způsobem interpretovány kořeny českého národního hnutí, odkud vedla dlouhá a složitá cesta k Českosloven-

sku, respektive České republice. Na rozdíl od revolucionářů, politiků a národních hrdinů, kteří obvykle stáli u zrodu nových států, je Mikanowski spojuje s intelektuály, snažícími se vzkřísit český jazyk a literaturu. Literatura jako projev odhodlání malé skupiny učenců udělala po nějaké době pro Čechy to, co pro budování národů vykonali Garibaldi či Bismarck na bitevním poli. Namísto pomníků s vojevůdci na koních jsou tak pro náměstí českých měst obvyklí spíše muži s perem v ruce. Ostatně jediná ikonická jezdecká socha, kolem které procházely dramatické dějiny 20. století, zachycuje svatého Václava, obklopeného národními světci – mimo jiné personifikacemi vzdělanosti, pokory, odpovědnosti, vlastenectví a ochoty obětovat se pro druhé. S literaturou souvisí i další české prvenství v podobě padělaných rukopisů, na jejichž vratkém základě hájila část české intelektuální scény národní totožnost až do vystoupení Jana Gebauera, Jaroslava Golla a Tomáše G. Masaryka v roce 1886.

Část třetí je nazvaná „Dvacáté století“ a podobně jako v předchozích blocích je dělena na kapitoly věnující se osudům lidí, kteří předvíдали sled katastrof pozvolna se nořící za troskami rozpadlých říší: druhou světovou válku, stalinismus i socialismus, které ovládaly většinu východních států až do roku 1989. Při čtení právě těchto kapitol je zřejmé, jak osudový zvrát 20. století do regionu přineslo. Národnostní, náboženské a sociální problémy, provázející dějiny hlavního města Haliče Lvova v časech rakousko-uherské monarchie, se oproti čistkám KGB, pogromům vyvolaným nacisty přímo v ulicích města, holocaustu i poválečnému účtování, kdy město s vídeňskou operou a kavárnami dobyla Rudá armáda, náhle jeví jako maloměstská selanka. Na Františka Josefa I. zesměšňovaného Jaroslavem Haškem se tady vzpomínalo se slzou v oku.

V epilogu Mikanowski mluví o východní Evropě – „*přední světové zemi zapomnění*“ – jako o regionu na rozcestí. Podrobování současné těžké zkoušce vzhlížejí občané mnohých východoevropských států k tomu, co je vždy ničilo – k nacionalismu, autoritářství, populismu a z nich pramenícím rozkolům ve společnosti a sociálnímu napětí. Přitom podle Mikanowského jediná naděje spočívá v přijetí toho lepšího, co východní část Evropy utvářelo od středověku: tolerance, multikulturalismu, otevřenosti a spolupráce, všem rozdílům v jazycích, náboženství a národnostem navzdory. Je-li to možné, to se zdá v časech bezvýchodné války posoudit jen těžko. Čtivá kniha vzdělaného autora však více než naznačuje, že zemím východní Evropy moc jiných možností nezbyvá. ■

Michal Konečný (1982)

je historik, historik umění, autor mnoha odborných i publicistických textů. Učí na Vysokém učení technickém v Brně a pro Národní památkový ústav, kde pracuje, napsal řadu publikací o hradech, zámcích, jejich uměleckých dílech a šlechtických majitelích. Je spoluautorem pěti historických průvodců Brnem. V roce 2022 mu vyšla monografie *Apollo a Marsyas. Příběh umění na Moravě*, v roce 2024 pak kniha *Třináct snů o svobodě – Osudy židovského Brna ve třech stoletích*.

Jacob Mikanowski (1982)

je americký novinář a kritik s polskými kořeny. Na Kalifornské univerzitě v Berkeley vystudoval historii východní Evropy, studia zakončil doktorátem. Publikuje v amerických a britských novinách a magazínech, například v *The Atlantic*, *The New Yorker*, *The New York Times* či *The Guardian*. Kniha *Sbohem, východní Evropo* je jeho prvotina. O knize, na níž pracoval několik let, mluví jako o projektu, který kombinuje většinu oblastí jeho odborného zájmu: kulturu, politiku, historii, náboženství a ideologie.